

eerden uit het Auschwitz- en Gross-Rosen-complex na korte tijd overgebracht naar *Aussenkommandos* van Buchenwald, velen evenwel naar het concentratiekamp-complex *Dora* in de Harz waar de meesten geplaatst werden in het *Aussenkommando*-Ellrich, 'een ontzettend kamp', aldus een der geëvacueerden,

'iets vreselijks. Er was geen water en dus konden we ons niet wassen . . . Er waren zesduizend à zeventuizend mensen waarvan er enige honderden per dag gedood werden.¹ De modder lag er decimeters hoog . . . Wij hebben verschrikkelijk hard moeten werken . . . Wij hadden een vreselijke *Block*-oudste, die de mensen liet ophangen voor heel kleine vergripen. Als hij ze niet liet ophangen, werden ze doodgeslagen.'²

In Sachsenhausen werden geëvacueerden die er met treinen aankwamen, hetzij uit Auschwitz, hetzij (na de voettocht) uit Gleiwitz en Loslau, in twee groepen gesplitst: zij die nog konden werken, werden doorgezonden naar Flossenbürg of Mauthausen, zij die niet meer konden werken, naar het *Häftlingslager* van Bergen-Belsen.

Bij de vrouwelijke gedeporteerden werd een soortgelijke splitsing aangebracht in Ravensbrück, met dien verstande dat diegenen die nog konden werken, naar *Aussenkommandos* van Ravensbrück werden gezonden. Zij die niet meer konden werken, verdwenen naar het *Frauenlager* van Bergen-Belsen.

Evenals in Buchenwald het geval was geweest, waren de geëvacueerden in Sachsenhausen, Ravensbrück, Flossenbürg en Mauthausen eerst in de quarantaine-barakken terechtgekomen. Daar waren velen gestorven.

van een gastvrij vertrek' – Hemelrijk, een classicus, ging er aan twee groepjes Nederlandse gevangenen les geven in het Latijn (uit de *Häftlingsbücherei* had een gevangene hem een bloemlezing van Latijnse verzen doen toekomen): een groepje beginnelingen en een groepje gevorderden. 'Deze lessen', zo schreef hij, 'zijn de merkwaardigste geweest die ik in mijn leven gegeven heb. De maand maart was ongekend mooi. We hadden tijd na de arbeid en spijbelden ook vaak op een zonnige dag (want de discipline was zeer verslapt). Dan werden banken en kratjes naar buiten gesleept en zaten er veel, soms met ontbloot bovenlijf, zich te koesteren in de milde voorjaarszon. Wij gingen in een kringetje zitten en lazen Latijnse poëzie in volle gemoedsrust, alsof we met vakantie waren.' (J. Hemelrijk: *Zeven maanden concentratiekamp* (1952), dl. III: *Buchenwald*, p. 49–50, 56)

¹ De schatting is vermoedelijk te hoog; wij weten slechts dat in de periode eind '44–begin april '45 (het *Dora*-complex werd toen geëvacueerd) in het complex op zijn minst zesduizend gevangenen om het leven zijn gekomen. ² 'Verslag van mededelingen van E. Halverstadt' (25 febr. 1947), p. 12 (GC).